

ПОЯВАТА НА КЛАСОВЕ ДУМИ В РАННАТА ОНТОГЕНЕЗА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК. ПИЛОТНО КОРПУСНО ИЗСЛЕДВАНЕ

ВЕЛКА ПОПОВА

ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ“

v.popova@shu.bg

Статията е посветена на ранната онтогенеза на българския език. Предложено е пилотно корпусно изследване, фокусирано върху извличането, анализирането и систематизирането на данни, които имат характер на най-ранни свидетелства за появата на класове думи в процеса на усвояване на езика от децата. Интерпретациите и обобщенията са направени в парадигмата на Теорията на естествената морфология, като при това предпоставка за тяхната адекватна и реалистична верификация е емпирично-основаване на първия български корпус с детска реч CHILDES Bulgarian LabLing Corpus в славянската колекция на интерактивната платформа CHILDES (<https://childes.talkbank.org/access/Slavic/Bulgarian/LabLing.html>).

Ключови думи: ранна граматична онтогенеза; поява на класове думи; български език

THE EMERGENCE OF WORD CLASSES IN EARLY BULGARIAN LANGUAGE ONTOGENESIS. A PILOT CORPUS STUDY

VELKA POPOVA

KONSTANTIN PRES LAVSKY UNIVERSITY OF SHUMEN

v.popova@shu.bg

This article discusses early Bulgarian language ontogenesis. The pilot corpus study focuses on the extraction, analysis and systematisation of data representative of the earliest evidence of the emergence of word classes in the process of children's language acquisition. While the discussion and conclusions follow the paradigm of the Theory of natural morphology, a crucial prerequisite for their appropriate validation is provided by the empirically-based CHILDES Bulgarian LabLing Corpus (<https://childes.talkbank.org/access/Slavic/Bulgarian/LabLing.html>), the first Bulgarian child speech corpus developed as part of the Slavic collection of the interactive platform CHILDES.

Keywords: early grammar ontogenesis; word classes emergence, Bulgarian language

Увод

Предложената статия е посветена на ранната онтогенеза на българския език. Представеното изследване е част от по-голям проект. То има пилотен характер, поради което и изведените резултати не водят до общовалидност

на изводите. Във фокус се оказват извличането, анализирането и систематизирането на данни, които биха могли да се определят като най-ранни свидетелства за появата на класове думи в процеса на усвояване на езика от децата. Интерпретациите и обобщенията са направени в парадигмата на Теорията на естествената морфология, като при това предпоставка за тяхната адекватна и реалистична верификация е емпиричното основаване на речевите корпуси на две български момичета Александра (ALE) и Стефани (TEF), които са част от лонгитудния подкорпус на първия български корпус с детска реч Bulgarian LabLing Corpus, публикуван в Славянската колекция на интерактивната платформа CHILDES (<https://childes.talkbank.org/access/Slavic/Bulgarian/LabLing.html>). В тях са заложили 30 часа записи на спонтанна реч, а наблюдаваният период обхваща три последователни фази от речевото развитие на двете деца, както следва:

	Фаза на преморфология	Преходна фаза	Фаза на протоморфология
ALE	0;11 – 1;04	1;05 – 1;07	1;08 – 2;04
TEF	1;01 – 1;08	1;09 – 2;01	след 2;01

1. Теоретични основи на изследването

С утвърждаването на когнитивната парадигма в науката за езика идеята за неотделимостта на граматиката и познанието се налага като водеща линия в психолингвистиката на разволя. Ако се резюмират съвременните приноси, които тематизират тази интересната проблематика, ще стане ясно, че граматичната онтогенеза е процес толкова своеобразен и неуловим, че (колкото и парадоксално да звучи) той най-адекватно би могъл да се представи единствено метафорично, срв. напр.: „Представете си капките дъжд, от които потича река. Всяка капчица допълва цялото, докато това цяло стане достатъчно голямо, за да бъде наречено река. Тази река живее като отделен стабилен организъм и в същото време се променя, когато нови и нови капки падат в нея, други се изпаряват или изтичат. Няма момент, в който можем да кажем: досега нямаше река, отсега нататък има“ (Gathercole 1999: 160).

Това метафорично описание, в което всъщност се визират динамични, самоорганизиращи се системи, „способни да създават крайно сложни и все пак стабилни модели, без предварително програмиране или предписания“ (Gathercole 1999: 160), много ясно налага мисълта, че определянето на фазите на езиковата онтогенеза е нещо изключително трудно. Свидетелство за това са множеството опити, създадени в научната традиция. Същевременно в тази своеобразна метафора на детското езиково развитие се съдържа и зарядът на лингвистичната традиция като цяло, екстраполиран в идеята за системния характер на детската реч във всеки един етап от нейния разволя. В този контекст като съществен принос при разрешаването на изключително трудния проблем за „разрязването“ на процеса на усвояване на езика на точно определени фази с ясни граници би могъл да се опреде-

ли *Моделът на пре- и протоморфологията*, разработен в парадигмата на *Естествената морфология*.

Моделът на пре- и протоморфологията (Dressler, Peltzer-Karpf 1994) е базиран на Теорията на естествената морфология (срв. Dressler 1987) и на Модела на самоорганизацията на А. Peltzer-Karpf (Peltzer-Karpf 1990). Той се опира преди всичко на общоприетия факт, че живите системи са модулно организирани (срв. Peltzer-Karpf 1990; Karmiloff-Smith 1992). А появата на модулите се обяснява чрез процесите на самоорганизацията. При това когнитивното и граматичното развитие не се включват изведнъж, а са резултат на една много ранна дисоциация. А езиковият развой се разбира като процес на самоорганизация, който в самото начало е зависим от общите когнитивни и семиотични параметри, т.е. той е един постепенен процес на диференциация и по-нататъшна специализация на първичната глобална когнитивна система въз основа на една фигуративно-базисна опозиция, определена от признаците на възприятието. Така усвояването на граматиката започва с последователните процеси на разграничаване и конструирана дисоциация от универсалните основни условия и обособяването на специфичните за езика категории.

Съществен принос на *Модела на пре- и протоморфологията* е новата периодизация на ранното детско граматично развитие (с акцент на морфологията), в термините на която се дефинират три фази на морфологичната онтогенеза – преморфологична, протоморфологична и морфологична, които се асоциират с идеята за три ясно обособени временни граматични системи (*преходни граматика*). Първата фаза се характеризира с появата на „морфологични операции – както екстроморфологични (или експресивни), така и предшественици на граматически правила (...) и на [тази] фаза морфологичната система още не се е отчленила от общата когнитивна система (...) Протоморфологичната фаза е период, когато морфологията и нейните подсистеми започват да се развиват, но още не са достигнали статуса на отделен модул (и субмодул). В този период децата започват да конструират морфологичните образци на правилата“ (Dressler, Peltzer-Karpf 1994; Dressler 1997). При опитите да се приложи дадената периодизация към анализа на ранните стадии на развитие на различни езици (френски, италиански, гръцки, български) изследователите обаче се сблъскват с проблема за категоричното различаване на първата и втората фаза (Kilani-Schoch 1997, за български – Попова/Popova 2006). Така се стига до извода, че за адекватното представяне на граматическото развитие е необходимо обособяването на специална преходна („припокриваща“, „транзитивна“) фаза, съдържаща елементи както от преморфологичната, така и от протоморфологичната фаза (Gagarina 2003; Bittner 2003; Попова/Popova 2006).

При тази периодизация на граматическото развитие за изходна точка на прехода от един стадий към друг се приема способността на детето да конструира граматически форми на основата на правила, които са извле-

чени от данните на входа и са самостоятелно преработени. Морфологичната онтогенеза е представена като постепенно постигане на автономност на граматичната система от ранната експресивна морфология по пътя на продуктивното обогатяване и специализацията.

При това за модул на морфологичната граматика и за съответстващите му субмодули би могло да се говори едва в морфологичната фаза от овладяването на езика. В **преморфологичния период** в овладяването на езика все още не съществува никаква същинска система (или дори модул) на морфологична граматика, тъй като това още не е необходимо за екстраграматичните операции и немногото рудиментарни предшественици на по-късните морфологични правила. Ранното усвояване, което първоначално е подражателно, не изключва абстракции и обобщения. Селекцията на граматичните предшественици се базира на принципите на *естествеността* и *конструктивизма* (изпъкналост, отчетливост и честота), съотнесени с естествените тенденции в човешката система на внимание с ориентировъчен рефлекс и механизми от типа *фигура – фон*. В последвалата протоморфологичната фаза в съответствие с параметрите на морфологичната естественост започва да се развива първата вариация на същинската система на морфологичната граматика (морфологията се дисоциира от фонологията, синтаксиса и речника, поставя се и началото на обособяването на субмодулите на словоизменението и деривацията). Децата откриват и реконструират или самостоятелно конструират морфологични модели.

Повечето съвременни подходи приемат като изходна база разбирането, че граматичният модул се появява паралелно с появата на съответни обобщения относно отделни думи или словоформи. На практика всички модели за усвояване на език възприемат идеята, че самото усвояване започва с научаването на отделни елементи (*item-based learning*). Преходът от подобно наизустяване на отделни елементи към модел, базиран на научаването на правила, следователно е свързан главно с натрупването на критична маса от определени структури (срв. Marchman, Bates 1994; Caselli et al. 1999; Elsen 2002).

При подхода, предложен от Естествена морфология за усвояване на езика, съгласно Макуини (MacWhinney 1978), се приема, че съществува разлика между *избора на модел* в преморфологията (повърхностни аналогии, т.е. аналогии, базирани на конкретни форми) и *извличането на модел* (различен от извличането на по-абстрактни правила, напр. установяването на класовете думи). По време на възприемане и осъзнаване на информацията децата взаимодействат избирателно със заобикалящата ги лингвистична среда в зависимост от техните знания в момента и от свойствата на INPUT-а, и по-специално от параметрите **изпъкналост** и **естественост**. Това взаимодействие води до **избор на модел** както от парадигматичната ос, така и от синтагматичната ос. Колкото повече напредват децата, толкова по-активно могат да участват в конструирането на съответните модели

(самоорганизация в точно определен смисъл на *извличане на модел* на базата на ограничена и непълна информация, получена на входа).

2. Поява на класове думи

Появата на първите думи в онтогенезата се определя като проговаряне, затова този факт сигнализира нов етап в езиковото развитие на детето. Той би могъл се локализира на базата на досегашните изследвания в периода от 0;8 г. до 1;6 г. при отделните деца. За наблюдаваните две български момичета по-конкретно проговарянето се отнася към възрастта 0;10–0;11 г. при ALE и 1;0–1;1 г. при TEF. Първите думи функционират като съставлящи на еднословните и началните двусловни изказвания, но все още нямат каквито и да било морфологически характеристики. Същевременно още от самото начало на проговарянето детето използва не просто думи, а думи изказвания (холофрази). Те имат неразчленим характер и са семантично и граматично дифузни, доколкото обозначават цялостна и неструктурирана ситуация. Заради тази глобалност на обозначаващото първите думи не биха могли да бъдат разделени в класове, съответстващи на частите на речта.

Веднага възниква въпросът за природата и класифицирането на единиците на най-ранния детски лексикон. Тяхната граматическа аморфност, която е определяща за цялата преграматична фаза, изобщо не може да се свърже с идеята за наличие на лексико-граматически класове, въпреки че повечето изследователи използват термините „съществително“, „прилагателно“, „глагол“ и т.н. при описанието на тези най-ранни стадии на развитие. Трябва да се отбележи обаче, че в този случай става дума само за работни понятия, тъй като в „преморфологичния етап нито една система от граматичната морфология все още не се е отделила от общата когнитивна система, която включва думи в каквато и да е форма (включително и морфологични форми), т.е. преморфологията и ранната протоморфология са част от лексикона“ (Dressler 1997: 11). Началото на усвояването на основните противопоставяния между класовете думи и вътре във флективните системи от децата може да се очаква едва във фазата на прехода към протоморфологията.

Ранните холофрастични изказвания на ALE и на TEF съдържат най-разнообразни единици: ономатопеи, дейктики, звукови жестове (паралингвистични средства, съпроводени от вокализации), както и съществителни имена и глаголи в най-различна форма. Ономатопеите, изграждащи значима част от ранния детски лексикон, имат аморфен характер, доколкото малките деца все още даже в перцептивната реч не различават предмети, действия и признаци. Затова всеки въпрос те разбират като отнасящ се към ситуацията въобще. Същевременно обаче ономатопеите в продукцията на децата биват интерпретирани от възрастните участници в комуникацията като названия на предмети, на признаци или на действия.

Лексиконът от преморфологичната фаза като цяло се характеризира с изключителна пъстрота. Използваните от децата екстроморфологични

операции са съпътствани от много оноματοпеи (*бау-бау, мяу-мяу, лю-лю, ам-ам, бум* и т.н.), непрототипични деминутиви *чичи* (деминутив от *чичо*), *Тети* (деминутив от *Стефани*), *баби* (деминутив от *баба*), *мами* (деминутив от *мама*), „замразени“ форми от типа *мина, дай, няма, ла тука* (‘ела тука’). Екстраморфологичните операции, както и непрототипичните правила обаче не следват функционалната еволюция на морфологичната система и поради това проявяват склонност към запазване на характера си на свойства от преграматичната фаза. В този ред на мисли ролята на оноματοпеите по-скоро би могла да се очаква в морфосемантичен, отколкото в морфотактичен план.

Сред разнообразните единици на ранния детски лексикон като морфологични в известен смисъл биха могли да се определят само имената и глаголите. Те са представени главно от научени наизуст флективни форми в изолирана употреба, които веднага след появата си проявяват тенденция към непрекъснато количествено нарастване. Сред тях се открояват като особено предпочитани (най-вероятно поради тяхната изпъкналост и естественост) вокативите при имената и императивните форми при глаголите. Веднага трябва да отбележим, че езиковият вход е пренаситен с инфлексирани форми, което естествено способства за ранната им поява в речта на българските деца. Друга причина е тяхната прагматична значимост за децата, тъй като те са свързани с задоволяването на някаква потребност. Същевременно и в тези случаи се наблюдава семантична дифузност, тъй като значението на еднословните изказвания се свързва с някаква неясна, неразчленима представа за желание, потребност. Така или иначе обаче именно наизустените флективни форми са този домейн от преграматичната онтогенетична система, в която се съдържа зарядът на метаморфозата на ранните универсални морфологични предпочитания в системна адекватност, която би могла да се поддържа единствено от граматичен модул.

В този ред на мисли напълно очаквано е възникването на същински глаголи в онтогенезата да се предшества от доста продължителен период, в който детето не само осъзнава и отчленява действията, процесите и състоянията от цялостната ситуация, но и словесно ги обозначава. От анализирани данни на ALE и на TEF става ясно, че през преморфологичната фаза глаголният речник се характеризира с дифузност и пъстрота, тъй като в него попадат доста разнообразни езикови единици, а именно както глаголи (по-точно става дума за неясна употреба на наизустени глаголи от свършен и несвършен вид, съпътствана при двете наблюдавани деца с количествено предимство на немаркираните глаголи (имперфективи) – виж по-подробно (Попова/Ророва 2006), така и неглаголи (наречени още предшественици на глаголите, като например оноματοпеи, междуметия, наречия от типа на *долу* в значение ‘свали’, *опа* в значение ‘качи’, *на* в значение ‘вземи’/ ‘дай’ (ALE – 1;1.29), своеобразни пълнители, конституиращи фонетичната структура на съответния усвояван глагол от типа на *тититени, тититани* съответно в значение ‘седни’ и ‘стани’ (STE – 1;11). Този

богат репертоар от глаголни предшественици има важно значение за формиране на същинските глаголи (вж. Попова/Ророва 2011).

В рамките на протоморфологията, характеризираща се с движение в посока към морфологичен анализ и разпознаване на модели, се наблюдава количествено обогатяване на морфологичните, лексикалните и синтактичните структури. Така и при двете изследвани деца се регистрира преодоляване на еднословната фаза и увеличаването на лексикалното разнообразие, което е съпроводено от процес на акумулиране на глаголни форми (за разлика от преморфологията, където на една наизустена форма обикновено се пада една глаголна лема – срв. за ALE Таблица 1 и за TEF Таблица 2). Всичко това се оказва много важна предпоставка за по-нататъшния морфологичен развой.

Таблица 1

възраст на ALE	леми	типове	употреби
1;01.29	7	8	43
1;05.06	26	31	92
1;06.21	33	42	87
1;07.20	45	49	87
1;08.22	70	90	203
1;09.19	66	97	154
1;10.12	59	88	174
1;11.14	69	98	188
2;0.13	34	49	71
2;02.24	90	131	270
2;03.12	115	199	358
2;04.09	81	119	273

Таблица 2

възраст на TEF	леми	типове	употреби
1;03.11	2	2	5
1;06.22	5	5	10
1;08.0	14	17	62
1;11.04	56	74	167
1;11.25	39	57	140
2;0.09	37	57	174
2;0.23	45	53	120
2;01.16	43	59	134
2;02.16	38	62	147
2;03.23	85	128	387
2;04.21	57	81	172
2;05.25	72	106	257

Появата на глаголната морфология се свързва с такова увеличаване на глаголните лексикални форми, което в един момент довежда до постигането на т.нар. „критична маса“. Така постоянното натрупване на наизустени инфлексии форми се изоставя и се появява един вид откривателски механизъм за морфологичните принципи на смислено формиране и различаване и за морфологично сегментиране, като това става след период на многократни опити и налучквания. Всъщност преходът от лексикална обработка към образуване на морфологични модели не е автоматично следствие от постъпилата лексикална информация, а е процес на активно конструиране от страна на детето (вж. Karmiloff-Smith 1992). Така сред увеличаващия се брой словоформи, които навлизат в лексикона и на двете деца през преходната фаза, глаголните форми явно са достигнали степента на критичната маса и при съхранението, и при обработката на информацията, вследствие на което се е осъществило отделянето на глагола в собствена област чрез най-честотната форма, придаваща глаголни свойства на дадени лексеми. С други думи, в речевата продукция на децата вече се различават форми, които сигнализират глаголен концепт, и такива, които не го правят. Това дава основание да се смята, че преходът от преморфология към протоморфология е повратен момент в онтогенезата на граматиката, тъй като именно тогава се преминава от механично запомняне към продуктивна употреба на морфологичните характеристики.

И при двете наблюдавани деца ALE и TEF е регистрирана ранна поява и разширяване на глаголните минипарадигми, което би могло да се интерпретира като израз на първия пренос на отношението *форма – функция*. В този смисъл те представляват нова стъпка в процеса на усвояване на морфологията и на флективната система на българския език. Трябва да се подчертае обаче, че тези минипарадигми са различни от парадигмите на възрастните. Използваната форма често не е определена за лице или число, както се предполага, че трябва да бъде в езика на възрастните. Наблюдава се тенденция към използване на формите от минипарадигмите в по-общо значение, което показва, че детето вече съотнася черти, извлечени от дадени ситуации, с форми, извлечени от езика, който възприема. Следователно може да се предположи, че процесите на пренос водят първо до разграничаването на ограничени и неограничени същности, екстраполирано съответно в детския речник като начално глобално диференциране на частите на речта като съществителни и глаголи, а по-късно може да се очаква и при съотнасянето между форма и значение в по-нататъшната специализация на граматиката на глагола в процеса на езиковото усвояване.

3. Ономатопеите – спомагателен механизъм и предварителна стъпка в осъзнаването на отношението форма – функция

В обсега на наблюдението и на анализа в този параграф попадат детските ономатопеи от периода на преморфологията и на прехода към протоморфология, извлечени от речевите корпуси на двете момичета. Техният

относителен дял (26% при ALE и 13% при TEF) сред останалите преморфологични средства е показателен за значимото им място сред останалите предвестници на граматиката. В следващата част на изложението ще бъде направен опит да се проследи тяхната роля като спомагателни механизми в процеса на граматичната онтогенеза.

От началото на записите и двете деца използват ономатопои, като с тях ситуацияите се обозначават цялостно, а не частично. Например, когато TEF (1;06) гледа масата и поставените на нея торта, чинийки и прибори, тя казва: „ам-ам“. Това *ам-ам* може да означава практически всичко, свързано със ситуацията: и тортата, и приборите, и участниците, и процеса на хранене. Характерна е смесена употреба на ономатопоите без ясна референциална отнесеност. Така например *лю-лю* в речта на TEF (1;06) се среща редовно и в значение ‘люлка’, и в значение ‘люлея се’ (Таблица 3).

Таблица 3. Смесена употреба на ономатопоията *лю-лю* (Стефани)

Контекст 1:	Контекст 2:	Контекст 3:
*ВАВ: <i>На люлката как правиш, бабо?</i> *ВАВ: <i>Как се люлееш?</i> *ТЕФ: <i>Лю-лю.</i>	*ВАВ: <i>Къде ще ходим?</i> *ТЕФ: <i>Лю-лю.</i>	*ВАВ: <i>Какво е това?</i> *ТЕФ: <i>Лю-лю.</i>
*ВАВ: <i>И какво ще правим там?</i> *ТЕФ: <i>Улка [.:люлка].</i>	*ВАВ: <i>Къде ще ходите с вуйчо?</i> *ТЕФ: <i>Улка [.:люлка].</i>	*ВАВ: <i>Какво е това?</i> *ТЕФ: <i>Улка [.:люлка].</i>

От посочените примери веднага става ясно, че все още не са диференцирани частите на речта, въпреки че в продукцията на детето вече присъстват формални възможности за това (срв. по-късните реализации от типа *Тети лю-лю*, в които е ясно отграничима предикативната функция на ономатопоията, срещу употреби от типа на *Мау-мау папа*).

По-късно ономатопоията се използва по-специално за обозначаване на възприетите предмет или събитие (действие). В този етап от развитието на езика (преди появата на глагола) въпросът на възрастния определя до известна степен предикативната функция на ономатопоията и по този начин подпомага формирането на класа на глаголите, срв. например:

- *ВАВ: То какво прави?
*ТЕФ: Ам-ам.
%mor: ONOM|am-am
*ВАВ: А-а, то ам-ам, яде.

В дадения пример възрастният ВАВ повтаря първо ономатопоията *ам-ам*, използвана от детето за означаване на действието, и веднага след това добавя съответната дума еквивалент *яде* (*ям* – 3 л. ед.ч. презенс) от стандартния език. Тази практика в общуването е доста честа в периода на ранното усвояване на езика. Въпросът на възрастния (най-често майката)

„Какво прави той/тя?“ и произнасянето на правилния глагол след отговора на детето му помага да определи „мястото“ на ономатопеята и на глаголите сред останалите класове думи, и улеснява усвояването на самата лексема. Детето, следвайки тази своеобразна „обучаващата“ стратегия на майката, често повтаря съответната форма.

Стратегията на възрастните избирателно да повтарят ономатопеята със съответните глаголи и съществителни може допълнително да катализира процеса на формиране на класове думи. По този път се стига до момент, в който в речевата продукция на детето се откроява ясно тенденцията към дисоцииране на глобалната система в две области, а именно – на съществителното и на глагола. Така например в лонгитудиналните данни на ТЕФ във възрастта 1;08.0 г., когато вече са направени първите стъпки в това отношение, се наблюдават специфични употреби на ономатопеи, в които ясно е открит стремежът формално да се представи един фрагмент от действителността веднъж като цялостна (ограничена) същност, т.е. като съществително, и в друг контекст – като неограничена същност, т.е. като глагол. Срв. напр.:

- *ВAB: Какво е това, бабо?
- *ВAB: Пиле?
- %sit: показва ѝ играчка на пиле
- *ТЕФ: Пи-пи.
- *ВAB: Какво прави пилето?
- *ТЕФ: Пи-пи-пи.
- *VEL: Какво има там?
- *ТЕФ: Пипи [:пиле].

Подобни ономатопеични реализации в речта на ТЕФ не са единственото доказателство за наличието на първични лексикални парадигми в коментираният възраст. Наред с тях стремежът на детето да маркира дадени лексеми като глаголи се проявява и в употребата на глаголни флексии при назоваване на действия, макар че много често това се осъществява некоректно. Така в изказванията на детето присъстват флексии за 1 л. ед.ч., 1 л. мн.ч., 3 л. ед.ч. (презенс); за 3 л. ед.ч. (аорист); за 2 л. ед.ч. (императив); както и една форма за 3 л. ед.ч. (перфектоид). За илюстрация ще бъдат приведени глаголните леми (заедно с формалните типове), а също така и ономатопеите, с които в анализирания речев отрязък се обозначава ‘действие’ (Таблица 4).

Таблица 4. Обозначаване на действия, събития (ТЕФ, 1;08 г.)

ТЕФ (1;08.0 г.)	
ГЛАГОЛИ (14 леми / 62 употреби / 17 типа)	ОНОМАТОПЕИ (11 леми //16 употреби)
<u>амам</u>	1 а-ам / 2 ам-ам / 1 ам-ам-ам

1 ама [:амам] – *3/1P SG PRES	1 а-кха
<u>дам</u>	2 бум
3 дай – 2P SG IMP	1 кх-кх-кх / 1 кху-кху
<u>дойда</u>	1 лю-уу
1 ела – 2P SG IMP	1 муш
4 еля [:ела] – 2P SG IMP	1 на
<u>мина</u>	1 опа
3 мина – 3P SG AOR	1 пиш
<u>моля</u>	1 скок
1 мотя [:моля те] – 1P SG PRES	1 пи-пи-пи
<u>наням/няням</u>	
9 нани [:наням] – *3/1P SG PRES	
1 нани-нани [:наням] – *3/1SG PRES	
1 наня [:наням] – *3/1P SG PRES	
<u>недей</u>	
1 дей [:недей] – 2S IMP	
<u>няма</u>	
13 няма – 3SG PRES	
<u>плача</u>	
1 пачи [:плаче] – 3SG PRES	
<u>оправя</u>	
2 пай [:оправим] – *3SG/1PL PRES	
<u>папам</u>	
12 папа – 3SG PRES	
2 папа [:папам] – *3/1P SG PRES	
1 папай [:папам] – *2SG IMP/1SG PRES	
1 папау [:папал] – *SG PART/PL	
<u>пия</u>	
1 пий [:пие] – 3SG PRES	
1 пия – 1SG PRES	
<u>отивам</u>	
2 тива [:отивам] – *3/1P SG PRES	
<u>*титам [:слушам]</u> – квазиглагол	
1 титам [:слушам] – 1P SG PRES	

В дадения речев фрагмент при отбелязване на акта ‘хранене’ може да се наблюдава как детето „презаписва“ съответното действие от един формат в друг, а именно как то преформатира онаматопеята *а-ам/ам-ам/ам-ам-ам-ам* в глагола *ама*. Наред с това в еднотипни контексти в рамките на този запис са регистрирани множество употреби на глагола *папам*. Статистическият анализ показва, че във възрастта 1;08.0 г. при наличието на синонимни средства за формално маркиране на даден вербален концепт ТЕФ показва явно предпочитание към глаголните за сметка на онаматопеичните форми, което е илюстрирано в Таблица 5.

Таблица 5

	глаголи	ономатопеи
леми (lemmas)	14	11
употреби (tokens)	61	16
действие 'хранене'	17 (2 леми /4 типа)	4

В по-нататъшния развой се наблюдава тенденция към функционално ограничаване на ономатопеите и в един момент дори се стига до това, че те се срещат само в предикативна употреба (срв. напр. ТЕФ – 1;11.04: *Ба-бо*, *пиш* (= 'ще пишам'); *Бебито*. *Кот-кот* (= 'скача'); *Дус-дус* (= 'друсам'); *Рм-рм-рмъ-рмъ* (= 'ръмжи'); *Боци* (= 'боцкам'); *Ам* (= 'Яж'). Някои от тях променят и фонетичния си облик и започват да наподобяват глаголи (напр. формата *боци* вместо обичайната досега използвана ономатопея *боц/боц-боц*), а някои от тях вече напълно са загубили ономатопеичния си характер и се схващат по-скоро като елементи на съответна вербална парадигма (например формата *чипи*, използвана успоредно с *чипа*, се асоциира с 3 л. ед.ч. презенс и би могла да бъде обяснена със своеобразна конкуренция на формите от езика на входа в процеса на конституиране на минипарадигмите).

И при двете наблюдавани деца още в рамките на еднословната фаза за представянето на действия, които се състоят от един акт или които се оказват цялостни и ограничени с предел, се използват единични ономатопеи (срв. *муш*, *щрак*, *тус/пуш*, *бум* и т.н.), а за обозначаване на продължителни действия и на действия, състоящи се от отделни еднотипни движения – редуцирани ономатопеи (срв. *лю-лю*, *ам-ам*, *кок-кок/кок-ко-коп*, *мяу-мяу-мяу-мяу*, *тик-так-тик-так* и др.). За обозначаване на продължителност на действието в някои случаи се наблюдават също така удължени в произносително отношение ономатопеи (от типа на следните: *мууш*, *аам*, *нааа* и др.), които съпровождат осъществяването на самото действие.

Несъмнена е ролята на ономатопеята като полагаща „основа“ за появата на глагола. И при двете деца се наблюдава период на засилена употреба на ономатопеи в предикативна функция. С появата на глаголите (и техните първи контрастивни форми) обаче се наблюдава обратната тенденция – в записите и на двете момичета се регистрира намалена употреба на ономатопеи (срв. Таблица 6, която представя нагледно как още с появата си първите контрастивни глаголни форми стават явно предпочитани от ALE). Така например при ALE първият значим спад е от 15,4% (във възрастта 1;01.29 г.) до 5,3% (във възрастта 1;05.06 г.). След незначимо покачване при 1;07 г. на 7% по-късно този процент не надхвърля 2%. Първият спад в употребата на ономатопеята става по време на прехода от пре- към протоморфология, когато се появяват и първите протоморфологични белези; вторият значим спад във възрастта 1;08 г., съпроводен с покачване на от-

носителния дял на изказванията с глаголи над 50%, съвпада с началото на протоморфологичната фаза и появата на истински минипарадигми. Това е илюстрирано в Таблица 6.

Таблица 6. *Относителен дял на изказванията с глаголи и на изказванията с ономатопеи (ALE)*

възраст	1;01	1;05	1;06	1;07	1;08	1;09	1;10	1;11	2;00	2;02	2;03	2;04
с оном.	15,4%	5,3%	4,5%	7%	1,9%	1%	0%	1,7%	1,2%	1,9%	0,4%	0,5%
с глагол	17,9%	33,5%	39%	32,2%	58,1%	72,2%	52,3%	58,9%	65%	96,1%	84%	69,3%

При ТЕФ първият значим спад в употребата на ономатопеи в предикативна функция се наблюдава във възрастта 1;08 г., което (както и при ALE) съвпада с началото на прехода от пре- към протоморфология. В рамките на тази фаза през следващите месеци ономатопеите постепенно намаляват до 0,9%. Стабилизираното присъствие на глаголите след възрастта 2;01 г. (над 50%) сигнализира установяването на протоморфологичната фаза (срв. Таблица 7).

Таблица 7. *Относителен дял на изказванията с глаголи и на изказванията с ономатопеи (TEF)*

възраст	1;03	1;06	1;08	1;11.04	1;11.25	2;0.09	2;0.23	2;01	2;02	2;03	2;04	2;05
с оном.	23%	20%	9%	1,7%	1,7%	1,9%	0,9%	3,0%	1,2%	0,4%	1,2%	1,0%
с глагол	13%	12%	26%	45%	39%	46%	39%	46%	51%	67%	59%	53%

От анализа на данните на ALE и на ТЕФ става ясно, че през преходната фаза глаголните предшественици постепенно се изместват от същински глаголни леми, чието нарастване обаче е незначително. Това е свидетелство за нестабилността на глаголната система, в която съжителстват протоморфологични и протоморфологични елементи. Появата на глаголи е последвана от драматични промени в цялата граматична система: появяват се контрастивни форми – спрегнати форми за свършен и несвършен вид при глаголите; наблюдават се промени в структурата на изречението (появяват се изречения с подлози и сказуеми) и децата започват интензивно движение към обобщаване на граматични правила.

В заключение би могло да се обобщи, че употребата на ономатопеята е важен етап в най-ранните фази на усвояването на морфологията, защото тя помага на детето: а) да се научи да прави разлика между събития (действия) и предмети; б) да разпознава различни видове ситуации и да ги обозначава първоначално с ономатопеи, а след това – и със съответните глаго-

ли. По този начин в качеството си на предвестници на граматиката във фазата преморфологията ономатопеите имат особен принос предимно за морфосемантичните постижения на детето. Същевременно обаче от наблюденията и анализите става ясно, че тези езикови единици играят ролята и на своеобразен плацдарм за първично изпробване на едни или други флексионни форми. Така до голяма степен тяхната употреба е задължителната предварителна стъпка за осъзнаването на отношението форма – функция, което се реализира в онтогенетичния процес първо в началното глобално диференциране на ранния детски речник на две области: глагол и съществително име. В този смисъл ономатопеята не е просто компонент на ранния детски лексикон, а и своеобразен спомагателен механизъм при овладяването на езика, който се съдържа в самия език.

4. Ранно установяване на отношението форма – функция

В онтогенезата процесите на пренос *форма – функция* се реализират първо в разграничаването *ограничени – неограничени същности*, което се наблюдава в началното глобално диференциране в ранния детски речник на две области: глагол и съществително име. Началното обособяване на класове думи би могло да се интерпретира като първата протограматическа опозиция (Bittner 2003). Това диференциране на ранния детски лексикон е съпроводено и при двете момичета с тенденция към доминиране на съществителните имена за сметка на глаголите (вж. Таблица 8 и Таблица 9).

Таблица 8

ALE		
възраст	глаголи (употреби)	съществителни (употреби)
1;01.29	8%	24%
1;05.06	10%	25%
1;06.21	11%	28%
1;07.20	12%	31%
1;08.22	16%	26%
1;09.19	14%	23%
1;10.12	19%	25%
1;11.14	16%	26%
2;0.13	17%	16%
2;02.24	18%	13%
2;03.12	16%	17%
2;04.09	16%	22%

Таблица 9

TEF		
възраст	глаголи (употреби)	съществителни (употреби)
1;03.11	2%	11%
1;06.22	4%	11%
1;08.0	16%	43%
1;11.04	17%	22%
1;11.25	14%	21%
2;0.09	14%	17%
2;0.23	13%	18%
2;01.16	17%	16%
2;02.16	15%	17%
2;03.23	23%	16%
2;04.21	15%	11%
2;05.25	20%	11%

Първите контрастивни форми на съществителното име се установяват и при двете деца още в преграматичната фаза. Това ранно усвояване би могло да се обясни, от една страна, с това, че чрез съществителното се представят прототипно ясно очертани предмети (Olguin, Tomasello 1997), а от друга – във формално отношение то се отличава с много по-голяма простота на парадигмата в сравнение с глагола. Така „за българския език съществуват морфологични разлики, които правят съществителните „полесни“ за овладяване като формално-граматичен клас отколкото глаголите: това е ограниченото вариране в рамките на парадигмата на съществителните – четири (за някои съществителни от мъжки род – пет) словоформи срещу десетките парадигматични вариации на глаголите (даже само в доста ограничените входни данни към малките деца). Едно нечленувано съществително в единствено число задоволява повечето контексти, с които се сблъсква българското дете в началото на вербалното общуване. Не съществува обаче една единствена глаголна словоформа, която да бъде аналогично „универсална“ във функционално отношение (Стоянова/Stoyanova 2002: 323–324). Възникването на същински глаголи в онтогенезата се предшества от доста продължителен период, в който детето не само осъзнава и отчленява действията, процесите и състоянията от цялостната ситуация, но и словесно ги обозначава.

Българските глаголи даже само в този ограничен обем, в който се съдържат във входните данни, се отличават с такова изключително многооб-

разие от парадигматични вариации, което се превръща в препятствие пред тяхното усвояване. Ситуацията значително се усложнява и поради наличието на аспектуални двойки, които имат за референт едно и също събитие.

В процеса на езиковия развой следва по-нататъшна специализация в областта на глагола (имперфективи и перфективи), в основата на която лежи базисното разграничаване „резултат–процес“ (Slobin 1985), което предопределя и детското ранно означаване на разнообразни действия. И двете деца започват да използват глаголи още в самото начало, като обикновено това са презентни форми за обозначаване на действие, протичащо в момента на говорене. Те обаче все още не могат да се интерпретират като средства на темпорален дейксис, тъй като все още не се наблюдава никакво противопоставяне в рамките на темпорално-аспектуалната система.

Най-важното доказателство за наличието на морфологичен анализ в преходната фаза са именно случаите на свръхгенерализация. Те играят съществена роля в първото протограматическо разграничение, изградено на разбирането за глагола като „движеща се картина“ в противоположност на съществителното като „застинал кадър“ (Tomasello 1992: 11). Ранното овладяване на глаголите в българския език се характеризира с разширена употреба на третоличните презентни форми за ед.ч., които и при двете наблюдавани момичета играят ролята на дефоултформи, което се потвърждава както от данните на други четири деца, така и от наблюденията на други изследователи (срв. Стоянова, Фетваджиева/Stoianova, Fetvadžhieva 1986: 32). Те са свидетелство за това, че достигайки до критично количество при употребата и запаметяването на глаголи, детето интерпретира най-значимите формални модели като сигнал за това, че референтът на лингвистичната единица е „неограничен“ по отношение на други същности.

Свръхгенерализацията на аористното причастие като следваща важна стъпка в конституиране на отношението *форма – функция* е свързана вече с областта на самия глагол. Тези форми представят ситуацията като завършена (completed), противоположно на ситуацията на говорене. По този начин в областта на глагола, който досега се е свързвал с референти, възприемани като „неограничени“, се обособява вече значителен подклас на еловите форми, които се свързват с референти, възприемани като „ограничени (цялости)“ (“bounded (whole)”).

Заклучение

В статията беше направен опит да се открият най-ранните свидетелства за обособяването на класове думи в лексиката в зората на усвояването на езика от две български момичета. При това беше отделено специално внимание на онматопоите като спомагателен механизъм, който катализира процеса на формиране на класове думи, както и на ранното конституиране на опозицията *глагол – съществително*. В това пилотно проучване бяха маркирани някои важни тенденции в процеса на установяването на класо-

вете думи в хода на морфологичната онтогенеза. В този смисъл то е предварителна стъпка към следващо по-мощно корпусно изследване, в което детайлно ще се обследва и домейнът на категорията съществително име.

ЛИТЕРАТУРА

- Попова 2006: *Попова, В.* Ранната граматика на детския език. Когнитивни аспекти на глаголната онтогенеза. Велико Търново, FABER.
- Попова 2011: *Попова, В.* Предвестници на граматика в зората на езиковата онтогенеза. – В: *Психология и лингвистика. Сборник статии в чест на проф. Енчо Герганов.* София, Просвета, с. 154–169.
- Стоянова 2002: *Стоянова, Ю.* Ранните детски изказвания между прагматика, семантика и граматика. – В: *Езикът: история и съвременност.* Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, с. 323–324.
- Стоянова, Фетваджиева 1986: *Стоянова, Ю., С. Фетваджиева.* Някои проблеми на прагматиката в развитието на детската реч. – *Съпоставително езикознание*, № 1, с. 31–37.
- Bittner 2003: *Bittner, D.* The emergence of verb inflection in two German-speaking children. – In: Bittner, D., W. U. Dressler, M. Kilani-Schock (eds.). *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition. From First Form to Miniparadigms.* Berlin/New York, Mouton de Gruyter, pp. 53–88.
- Caselli et al. 1999: *Caselli, M., P. Casadio, E. Bates.* A comparison of the transition from first words to grammar in English and Italian. – In: *Journal of Child language*, 26, pp. 69–111.
- Dressler 1987: *Dressler, W. U., W. Mayerthaler, O. Panagl, W. Wurzel.* Leitmotifs in Natural Morphology. Amsterdam/Philadelphia.
- Dressler 1997: *Dressler, W. U.* Introduction. – In: Dziubalska-Kořaczik, K. (ed.). *Pre- and Protomorphology in Language Acquisition. Papers and Studies in Contrastive Linguistics 33.* Poznań, Adam Mickiewicz University, pp. 7–14.
- Dressler, Peltzer-Karpf 1994: *Dressler, W. U., A. Peltzer-Karpf.* Pre- and Protomorphology in Language Acquisition and their Theoretical Relevance. Ed. by Booij, G. and J. van Marle. *Yearbook of Morphology*, pp. 99–122.
- Elsen 2002: *Elsen, H.* The acquisition of German plurals. – In: *Morphology 2000.* Edited by S. Bendjaballah, W. U. Dressler, O. Pfeiffer, M. Voieikova. Amsterdam, John Benjamins, pp. 117–127.
- Gagarina 2003: *Gagarina, N.* The Early Verb Development and Demarcation of Stages in Three Russian-speaking Children. – In: Bittner, D., W. U. Dressler, M. Kilani-Schock (eds.). *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition. From First Form to Miniparadigms.* Berlin/New York, Mouton de Gruyter, pp. 99–129.
- Gathercole 1999: *Gathercole, M., C. Virginia, E. Sebastián, and P. Soto.* The Early Acquisition of Spanish Verbal Morphology: Across-the-board or Piecemeal Knowledge? – *International Journal of Bilingualism*, 3, pp. 133–182.

- Karmiloff-Smith 1992: *Karmiloff-Smith, A.* Beyond Modularity. A Developmental Perspective on Cognitive Science. Cambridge, Mass.
- Kilani-Schoch 1997: *Kilani-Schoch, M., A. De Marko, A. Christofidou, M. Vassilakou, R. Vollman, W. U. Dressler.* On the Demarcation of Phases in Early Morphology Acquisition in Four Languages. – In: Fisiak, J. (Ed.). *Papers and studies in contrastive linguistics* 33. Poznań.
- MacWhinney 1978: *MacWhinney, B.* The acquisition of morphology. Chicago, University of Chicago Press.
- Marchman, Bates 1994: *Marchman, V., E. Bates.* Continuity in lexical and morphological development: A test of the critical mass hypothesis. – *Journal of Child Language* 21, pp. 339–366.
- Olguin, Tomasello 1997: *Olguin, R., M. Tomasello.* Twenty-five-month-old Children do not have a Grammatical Category of Verb. – *Cognitive Development* 8, pp. 245–272.
- Peltzer-Karpf 1990: *Peltzer-Karpf, A.* Selbstorganisationsprozesse in der sprachlichen Ontogenese: Erst- und Fremdsprache(n). TBL 352. Tübingen, Narr.
- Slobin 1985: *Slobin, D.* Crosslinguistic Evidence of the Language-making Capacity. – In: Slobin, D. (ed.). *Crosslinguistic Study of Language Acquisition*. Vol. I. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Tomasello 1992: *Tomasello, M.* First Verbs. A Case Study of Early Grammatical Development. Cambridge: Cambridge University Press.

REFERENCES

- Bittner 2003: *Bittner, D.* The emergence of verb inflection in two German-speaking children. – In: Bittner, D., W. U. Dressler, M. Kilani-Schock (eds.). *Development of Verb Inflection in First Language Acquisition. From First Form to Miniparadigms*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter, pp. 53–88.
- Caselli et al. 1999: *Caselli, M., P. Casadio, E. Bates.* A comparison of the transition from first words to grammar in English and Italian. – In: *Journal of Child Language*, 26, pp. 69–111.
- Dressler 1987: *Dressler, W. U., W. Mayerthaler, O. Panagl, W. Wurzel.* Leitmotifs in Natural Morphology. Amsterdam/Philadelphia.
- Dressler 1997: *Dressler, W. U.* Introduction. – In: Dziubalska-Kończak, K. (ed.). Pre- and Protomorphology in Language Acquisition. Papers and Studies in Contrastive Linguistics 33. Poznań, Adam Mickiewicz University, pp. 7–14.
- Dressler, Peltzer-Karpf 1994: *Dressler, W. U., A. Peltzer-Karpf.* Pre- and Protomorphology in Language Acquisition and their Theoretical Relevance. Ed. by Booij, G. and J. van Marle. *Yearbook of Morphology*, pp. 99–122.
- Elsen 2002: *Elsen, H.* The acquisition of German plurals. – In: *Morphology 2000*. Edited by S. Bendjaballah, W. U. Dressler, O. Pfeiffer, M. Voelikova. Amsterdam: John Benjamins, pp. 117–127.
- Gagarina 2003: *Gagarina, N.* The Early Verb Development and Demarcation of Stages in Three Russian-speaking Children. – In: Bittner, D., W. U. Dressler, M. Kilani-Schock (eds.). *Development of Verb Inflection in First Language Ac-*

- quisition. From First Form to Miniparadigms.* Berlin/New York, Mouton de Gruyter, pp. 99–129.
- Gathercole 1999: *Gathercole, M., C. Virginia, E. Sebastián, and P. Soto.* The Early Acquisition of Spanish Verbal Morphology: Across-the-board or Piecemeal Knowledge? – *International Journal of Bilingualism*, 3, pp. 133–182.
- Karmiloff-Smith 1992: *Karmiloff-Smith, A.* Beyond Modularity. A Developmental Perspective on Cognitive Science. Cambridge, Mass.
- Kilani-Schoch 1997: *Kilani-Schoch, M., A. De Marko, A. Christofidou, M. Vassilakou, R. Vollman, W. U. Dressler.* On the Demarcation of Phases in Early Morphology Acquisition in Four Languages. – In: Fisiak, J. (ed.). *Papers and studies in contrastive linguistics* 33. Poznań.
- MacWhinney 1978: *MacWhinney, B.* The acquisition of morphology. Chicago, University of Chicago Press.
- Marchman, Bates 1994: *Marchman, V., E. Bates.* Continuity in lexical and morphological development: A test of the critical mass hypothesis. – *Journal of Child Language* 21, pp. 339–366.
- Olguin, Tomasello 1997: *Olguin, R., M. Tomasello.* Twenty-five-month-old Children do not have a Grammatical Category of Verb. – *Cognitive Development* 8, pp. 245–272.
- Peltzer-Karpf 1990: *Peltzer-Karpf, A.* Selbstorganisationsprozesse in der sprachlichen Ontogenese: Erst- und Fremdsprache(n). TBL 352. Tübingen: Narr.
- Popova 2006: *Popova V.* Rannata gramatika na detskiya ezik. Kognitivni aspekti na glagolnata ontogeneza. Veliko Tarnovo: FABER.
- Popova 2011: *Popova, V.* Predvestnitsi na gramatika v zorata na ezikovata ontogeneza. – In: *Psihologia i lingvistika. Sbornik statii v chest na prof. Encho Germanov.* Sofia, Prosveta, s. 154–169.
- Slobin 1985: *Slobin, D.* Crosslinguistic Evidence of the Language-making Capacity. – In: Slobin, D. (ed.). *Crosslinguistic Study of Language Acquisition.* Vol. I. Hillsdale: Lawrence Erlbaum.
- Stoyanova 2002: *Stoyanova, Ju.* Rannite detski izkazvaniya mezhdu pragmatika, semantika i gramatika. – In: *Ezikat: istoriya i savremennost.* Shumen, Universitetsko izdatelstvo “Episkop Konstantin Preslavski”, s. 323–324.
- Stoyanova, Fetvadhieva 1986: *Stoyanova, Ju., S. Fetvadhieva.* Nyakoi problemi na pragmatikata v razvitiето na detskata rech. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, № 1, s. 31–37.
- Tomasello 1992: *Tomasello, M.* First Verbs. A Case Study of Early Grammatical Development. Cambridge, Cambridge University Press.

✉ Проф. д-р Велка Попова, Катедра по български език
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
ул. „Университетска“ № 115А, 9700 Шумен, България

✉ Prof. Velka Popova, PhD, Department of Bulgarian Language
Konstantin Preslavski University of Shumen
115A Universitetska St., Shumen 9700, Bulgaria